

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2024 (Nisan/April)

Hacla İlgili Âyetlerin Tedricilik Açısından Değerlendirilmesi

An Evaluation of the Verses Regarding the Hajj in the Manner of Gradualism

دراسة آيات الحج من حيث منهج التدرج

Yahya ARSLAN

Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalı

Assistant Professor, Çankırı Karatekin University, Faculty of Islamic Sciences, Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir

Çankırı, Türkiye

yahyaarslan58@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0774-1755>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 20/11/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 13/04/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2024

Atıf / Citation: Arslan, Yahya. “Hacla İlgili Âyetlerin Tedricilik Açısından Değerlendirilmesi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Nisan/April, 2024), 103-128.

<https://doi.org/10.31121/tader.1393342>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

Kur'an-ı Kerim, Levh-i Mahfûz'dan Beytü'l-İzze'ye indirildikten sonra buradan Hz. Peygamber'e (s.a.v.) peyderpey vahyedilmiştir. Takriben 23 yıllık bir zaman dilimini kapsayan vahyin gelişi, insanların ihtiyacı ve maslahatlarına göre, alışkanlıkları ve davranışlarındaki bağımlılık oranları, psikolojik ve sosyolojik algıları dikkate alınarak tadrîcî bir yöntem neticesinde tamamlanmıştır. Allah Teâlâ Kur'an'da emir ve yasaklarını bildirirken kullarının maslahatlarını gözeterek tadrîcî metodunu kullanmıştır. Kur'an'ın hüküm koymada kullandığı bu metot içki, faiz gibi yasaklarda; savaş, namaz gibi emirlerde ve ahlakî ilkeler bağlamında yanlış davranışların kaldırılıp doğrularının yerleştirilmesinde en etkili ve isabetli yöntemlerden birisi olmuştur. Bu metodun uygulandığı alanlardan birisi de hac ibadetidir. Hac ibadetiyle ilgili âyetler incelendiğinde hac farz kılınıncaya kadar birkaç aşamanın zikredildiği ortaya çıkmaktadır. Bu meyanda vahyin başlangıcından itibaren uygulanan mezkûr metot büyük önem arz etmektedir. Öneme binaen bu çalışmada tadrîcîliğin hac ibadetinin farz kılınması sürecinde de uygulandığını dikkatlere sunmak amaçlanmaktadır. Çalışmada literatür tarama yöntemi kullanılmış, hac ibadetiyle ilgili âyetler esas alınmış, bu âyetlerin tefsiri bağlamında klasik ve modern tefsirler taranmıştır. Aynı şekilde hac ibadetine dair yazılmış diğer çalışmalar incelenmiştir. Çalışma; tadrîcîlik ile hac kavramları ve hacle ilgili âyetlerin hac ibadetinde tadrîcîlik bağlamında izahını kapsamaktadır. Neticede bu metodun önemi ve hacle ilgili âyetlerde ilgili metodun nasıl uygulandığı, böylece hac ibadetinin de tadrîcî bir şekilde meşrû kılındığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Metot, Tadrîcîlik, Hac.

Abstract

Having been sent down from the Levh-i Mahfûz to Beytü'l-İzze and then the Holy Qur'an was revealed to the Prophet in sections. The process of the completion of the revelation, which took approximately 23 years, was shaped and completed in a gradual manner according to the needs of the people, taking into account their addiction rates in their habits, their psychological and sociological perceptions. This method used by the Qur'an has been regarded as one of the most effective methods particularly in the manner of prohibitions such as drink and interest, and in commands such as war and prayer. It also functioned in the removal of wrong behaviors and the establishment of the right ones in the context of moral principles. In this sense, the method of gradualism which was applied since the beginning of revelation should be drawn attention. This study aims to emphasize the fact that gradualism was also applied to the obligation of the hajj. As a methodology, the verses related to hajj were evaluated through the classical and modern tafsirs. Thus, this article covers the definition of the concepts and terms related to gradualism and, hajj, and it also tries to explain the verses regarding the hajj in the manner of gradualism in the hajj service. In short, this study aimed to emphasize the importance of the method of gradualism and to reveal how the method of gradualism was applied in the verses related to the hajj.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Method, Gradualism, Hajj.

الخلاصة

بعد نزول القرآن الكريم من اللوح المحفوظ إلى بيت العزى بدأ إنزاله على النبي (ص) بشكل تدريجي. وقد تم إنزال الوحي، الذي غطى فترة ما يقرب من 23 عاماً، بطريقة تدريجية، وفقاً لحاجات الناس واهتماماتهم، مع مراعاة مستويات تمسكهم بعبادتهم وسلوكياتهم وتصوراتهم النفسية والاجتماعية. وقد استخدم الله تعالى -في بيان أوامره ونواهيه في القرآن- منهج التدرج مراعاة لمصالح عباده. وهذا المنهج استخدمه القرآن في أحكام المحرمات كالخمر والربا؛ ولقد كانت من أكثر المناهج فعالية ودقة في إزالة السلوكيات الخاطئة وإقامة السلوكيات الصحيحة في سياق الأوامر مثل القتال والصلاة والمبادئ الأخلاقية. ومن المواضيع التي يطبق فيها هذا المنهج هي الحج. وعندما نتأمل الآيات المتعلقة بالحج يتبين لنا أن هناك عدة مراحل تم ذكرها إلى أن فرض الحج. وفي هذا الصدد، فإن هذا المنهج المذكور أعلاه والذي تم تطبيقه منذ بداية الوحي له أهمية كبيرة. ونظراً لأهميته، فإن هذه الدراسة تهدف إلى لفت الانتباه إلى أن التدرج المطبق أيضاً في عملية فرض الحج. واعتمدت هذه الدراسة على منهج عرض الأدبيات السابقة، واتخذت الدراسة الآيات المتعلقة بالحج أساساً لها، و تم عرض التفسيرات المتقدمة والحديثة في سياق تفسير هذه الآيات. كما تم عرض دراسات سابقة أخرى كتبت عن الحج. وتناولت الدراسة مفاهيم التدرج والحج وشرح آيات الحج في سياق التدرج في الحج. وفي النهاية حاولت الكشف عن أهمية هذا المنهج التدرجي وكيفية تطبيقه في آيات الحج المتعلقة، وإثبات أن عبادة الحج تم فرضها تدريجياً.

الكلمات المفتاحية: التفسير، القرآن، المنهج، التدرج، الحج.

Giriş

Hac ve hac ibadetinin çeşitli aşamalarıyla ilgili âyetler Mekke döneminden itibaren inmeye başlamıştır. Hac ibadeti ise hicretin dokuzuncu yılında farz kılınmıştır. Bu yıla kadar konuyla alakalı birtakım âyetlerin inmiş olması, hac ibadetinin ise hicretin dokuzuncu yılında farz kılınması, bu ibadetin meşruiyetinde tadrîcî bir yöntem takip edildiğini göstermektedir. Araştırmanın problemini ifade eden bu hususun açıklığa kavuşturulması önem arz etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in indiği dönem düşünüldüğünde insanların ilahî emirlerden büyük oranda uzaklaştıkları, putperestliğin alabildiğince yayıldığı, tevhidin ve temsilcilerinin yok denecek kadar azaldığı bir toplum yapısı karşımıza çıkmaktadır. Böyle bir zaman ve zeminde, emir ve yasakların ortaya konulması noktasında kırılmalara, doğruyu kabul etmek yerine eski yanlışların sahiplenilmesine neden olabilecek toptan ve kökten çözüm yerine tadrîcîliğin izlendiği bir hakikattir.

Tadrîcî bir şekilde inen Kur'an-ı Kerim incelendiğinde Mekke döneminde, Medine döneminde konulacak birçok hükmün alt yapısının hazırlandığı, toplumun alışkanlıklarının ve tepkilerinin göz önünde bulundurulduğu görülmektedir. Toplumun yapısı dikkate alınarak daha ziyade genel kurallar ortaya konulmuştur. İnsanlar korkutulmadan, soğutulmadan, alıştıra alıştıra ahlakî ilkelere ısıdırılmış ve Müslüman bir toplumun zemini hazırlanmıştır. Medine döneminde ise Mekke döneminde alt yapısı hazırlanan hükümler birer birer uygulama sahasına inmiştir. Allah Teâlâ, tadrîcî bir şekilde hükümlerini koyarken insanlar, bu hükümleri algılayıp benimseyecek ve uygulamaya dökebilecek bir olgunluğa ulaştıklarında yani hazırbulunuşluk düzeyine eriştiklerinde hükümlere son noktayı koymuştur.¹

Tadrîcî metodu esasında Allah Teâlâ'nın kullarına bir merhameti ve lütfudur. Bu lütfü sayesinde birçok insan kötü, yanlış inanç ve davranışlarını terk etmiş, yeni, doğru inanç ve davranışlar kazanmıştır. İçki ve faiz yasağı konurken, savaş ve namaz gibi diğer ibadetler emredilirken Allah'ın (c.c.) insanlara olan bu lütfunu görmek mümkündür. İşte tadrîcîliğin uygulandığını düşündüğümüz hükümlerden birisi de haccın farzıdır.

Bütün dinler, ortak bir hususiyet olarak teorik (iman), pratik (ibadet), ve sosyolojik (cemaat) olmak üzere üç boyuta sahiptir. Özel olarak İslam'a bakıldığında ise İslam'ın pratik (ibadet) boyutu altında bulunan hac,² genel kabule göre İslam'ın beş temel esası arasında en son farz kılınan ibadettir. Oysa Hz. İbrahim'den (a.s.) beri Kâbe mevcut olup insanlar yanlış da olsa haccı bilmekte ve yapmaktadır. Buna rağmen hac ibadetinin İslam'ın ilk yıllarında emredilmemesinin hikmeti, vahyin ilk muhataplarının da hac mahalli olan Kâbe'nin de henüz hazır olmamasıdır, demek mümkündür. Zira kökleşmiş yanlış geleneklerin ve şirkin yer edindiği, müşrik bir zihniyetin hâkim olduğu Mekke'de zihin olarak toplum, mekân olarak da Harem bölgesi hac ibadeti için hazır değildir. Tüm bunlar haccın meşrû kılınma sürecinde tadrîcîliğin varlığını, gerekliliğini ve önemini ortaya koymaktadır.

Hac ibadetinde tadrîcî metodunun uygulanmasının belki de en önemli nedenlerinden birisi, Mekke'nin fethinin hicretten sekiz yıl sonra ancak 630 yılında gerçekleşmesidir. Mekâna sahip olmadan oraya hükmetmek güçtür. Tabii bu güçlük kullar açısından dır. Yoksa

¹ Hükümlerin konulmasında tadrîcîlik ve hazırbulunuşluk için bk. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 6/113; Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 1994), 11/37-38; Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Matbaatü İsa el-Babî'l Halebi, ts.), 1/53-62; Gökhan Atmaca, "Toplumsal Hazırbulunuşluk ve Kur'an'ın Toplum İnşası", *Toplum Bilimleri Dergisi* 8/15 (2014), 233-248.

² Ercan Çelik, *Çocuk Suç ve Din İlişkisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2023), 125.

Cenab-ı Allah'ın bir "ol" emri yeterlidir. Bu sebeple genelde Mekke, özeldense Kâbe fethedilinceye kadar Kâbe ve hacla ilgili genel hükümler konulmuş, haccın farz kılınması ertelenmiştir. Bu meyanda tavaftaki bazı yanlış uygulamalar kınanmış, Safa ve Merve arasındaki sa'y netleştirilmiş, bazı ihram yasakları dile getirilmiş, hacda karşılaşılabilecek bazı problemler gündeme taşınmıştır. Böylece hac farz kılınmasa da hep gündemde tutulmuştur. Nihayetinde hicretin dokuzuncu senesinde hac farz kılınmıştır.

Çalışmada gerek Kur'an'ın vahiy sürecinde gerekse bazı hükümlerin teşriinde önemli konuma sahip olan tadrîc metodu ve bu metodun hac ibadetinin farz kılınmasında ne şekilde uygulandığını ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Araştırmada literatür tarama yöntemi kullanılmış, hacla ilgili âyetler esas alınmış, bu âyetlerin tefsiri sadedinde klasik ve modern tefsirler gözden geçirilmiştir. Diğer yandan konuyla bağlantılı güncel çalışmalar incelenerek konu dikkatlere arz edilmiştir.

Araştırma kapsam bakımından tadrîcilik, hac kavramları, hacla ilgili âyetlerin inişindeki ve hüküm ortaya koyuşundaki tadrîcilik konularını içermektedir. Çalışmanın asıl kısmını ikinci bölüm yani hac ibadetinde tadrîcilik ve bu tadrîciliğin nasıl olduğu hususu oluşturacağından bu kavramlar hakkında ayrıntıya girilmeyecektir.

Neticede tadrîc metodunun önemi ve hacla ilgili âyetlerde bu metodunun nasıl uygulandığı izah edilerek hac ibadetinin farz kılınmasında da tadrîciliğin var olduğu ortaya konulmuştur.

Literatür taraması yapıldığında Kur'an'ın nüzûlünde tadrîcilik, tadrîciliğin önemi, içki ve zina yasağında tadrîcilik, toplumu şekillendirme bağlamında tadrîcilik gibi çalışmaların yapıldığı görülmüştür.³ Hac ibadetinin farziyeti hususunun tadrîcilik açısından değerlendirildiği bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Araştırma bu orijinalliğiyle diğer çalışmalardan farklılık arz etmektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Tadrîcilik

Tadrîc (تَدْرِج), derece (دَرَجَة) kelimesinden türemiştir. Herhangi bir şeye yavaş yavaş alıştırmaya, yaklaştırmaya anlamına gelmektedir. Bebeğin yürümeye yavaş yavaş alışması, yaşlının yine yavaş yavaş yürümeye çalışması bu bağlamdadır.⁴ Tadrîcilik ise sözlükte derecelendirme, sınıflama, aşamalı hareket etme, kademe kademe olma, tasnif etme, derece

³ İlgili çalışmalardan bazıları için bk. Şevki Saka, "İnsanı Aydınlatmada Tedrici Metodun Önemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2001), 59-76; Muhsin Demirci, "Kur'an'ın Nüzûl Sürecinde Tadrîcilik", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 16 (2002), 175-198; Necdet Ünal, "Kur'an'ın İçki Yasağı Tadrîciliği Üzerine Bir Araştırma", *Kelam Araştırmaları* 9/2 (2011), 149-182; Mesut Okumuş, "Kur'an'ın Tedrici Nüzûl Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine", *Eskişeyni* 27 (2013), 7-21; Ali Bakkal, "Zina Cezası ile İlgili Nasların Tadrîcilik Açısından Değerlendirilmesi", *Tebliğler Kitabı I* (İslam Ceza Hukuku, Antalya: Lale Yayıncılık, 2017), 1/382-399; Mustafa Yücel Şaraldı, "Nass-Olgü Diyalektiği Bağlamında Tadrîcilik ve Tencîm", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2023), 11-35.

⁴ Ebû Abdîrrahmân Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 2005), 287; Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an* (Dimeşk: Daru'l Kalem, 1991), 311-312; Ebu'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem el-Mısrî İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab* (Beyrut: Daru Sâdır, 1993), 2/266; Mustafa Hocaoglu, "Teşride Tedricilik Konusuna Farklı Bir Yaklaşım", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2018), 268.

derece ve peyderpey anlamlarına gelmektedir.⁵ Terim olarak ise ilahî hükümler konurken bu hükümlerin Allah tarafından tek defada değil de aşamalı olarak, insanlar alıştıırılarak, ısındırılarak, emirler ve yasakların peyderpey konulması demektir.⁶ Dolayısıyla tedrîcilik, insanların hazır bulunuşlukları dikkate alınarak, belli bir süreç gözetilerek, yeni olayların meydana gelmesiyle emir ve yasakların veya ahlakî ilkelerin kademeli olarak konulmasıdır.⁷ Kur'an da bir defada toptan değil, olaylar ve sebeplere bağlı olarak, insanların maslahatları gözetilerek, Kur'an'ın hıfzının kolaylaşması, manalarının anlaşılması, emir ve yasakların kolayca tatbik edilmesi ve inananların kalplerinin sağlamlaştırılmasına yönelik amaçlarla 23 yıllık bir zaman diliminde müneccemen yani parça parça inmiştir.⁸ Kur'an-ı Kerim'deki: "İnkâr edenler, "Kur'an ona bir defada toptan indirilseydi ya!" dediler. Biz Kur'an'la senin kalbini pekiştirmek için onu böyle kısım kısım indirdik ve onu ağır ağır okuduk."⁹ âyetiyle "Biz Kur'an'ı, insanlara dura dura okuyasın diye âyet âyet ayırdık ve onu peyderpey indirdik."¹⁰ âyeti Kur'an'ın tedrîcî bir şekilde indiğini ifade etmektedir.

1.2. Hac

Ziyaret amacıyla bir yere gitmeyi, yönelmeyi veya bir şeyi kastetmeyi ifade eden hac kelimesi mastar olup özellikle de Kâbe'yi kastetmek manasına gelmektedir.¹¹ Terim olarak hac, Kâbe'yi ve çevresindeki birtakım mekânları belirli vakitler içerisinde usul ve şartlarına uygun olarak ziyaret etmek anlamına gelmektedir.¹² İslam'ın, üzerine inşa edildiği beş ana esasından olan hac¹³ hicretin dokuzuncu yılında meşrû kılınmış malî ve bedenî bir ibadettir.¹⁴

2. Hac İbadetinde Tedrîcilik

Tedrîcî bir şekilde inen Kur'an-ı Kerim'deki bazı hükümlerin bu metotla da uyumlu olarak aşamalı bir şekilde meşrû kılındığı görülmektedir. Allah Teâlâ, kullarının maslahatlarını ve alışkanlıklarını dikkate alarak ve insanlara bir rahmet olarak tedrîcî metodunu kullanmıştır. Bu metot sayesinde insanlar hem yanlış davranışlarını zorlanmadan bırakmışlar hem de yeni ve doğru davranışlar kazanmışlardır. Bu hususu gerek içki, zina, kumar ve faiz gibi hususların haram kılınmasında gerekse namaz, oruç ve ahlakî ilkelerin yerleştirilmesinde görmek mümkündür. Tedrîciliğin en bariz şekilde görüldüğü meselelerden birisi de hac ibadetidir.

⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 287; Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tehzîbü'l-luga* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rifeh, 2001), 2/1167-1169.

⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 2/1169; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/55-57.

⁷ Talip Türcan, "Tedrîc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/265; Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2017), 280-281.

⁸ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/55-57, 304; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 1/12-16; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İFAV, 2016), 67-69.

⁹ el-Furkân 25/32.

¹⁰ el-İsrâ 17/106.

¹¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 218; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 1/156.

¹² İsfahânî, *el-Müfredât*, 218-219; İsmail Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 209.

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Dimeşk: Dâru Tavgi'n Necât, 2001), "İmân", 2; Ebû'l-Hüseyn b. el-Haccâc Müslim, *Sahîh-i Müslim* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), "İmân", 21.

¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1964), 4/144; Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî Leknevî, *el-Hidâye Şerhu'l-Bidâyetü'l-Mübtedî* (Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2014), 2/150.

Çalışmada hac ibadetinin farz kılınmasında da tedric metodunun uygulandığı ortaya konulmaktadır. Zira Kur'an'da Mekke Dönemi'nden itibaren, hac farz kılınmadığı halde, Mekke, Kâbe, hac ve hacla ilgili birtakım bilgiler zikredilmektedir. Hac ise Medine Dönemi'nin sonlarına doğru farz kılınmıştır. Dolayısıyla henüz farz kılınmayan bir ibadetin çeşitli boyutlarına değinilmesi, bazı yanlış uygulamaların kınanması, Kâbe'nin ilk mabet olduğundan bahsedilmesi ve Hz. İbrahim'in (a.s.) insanları hacca daveti gibi birtakım hususların ön plana çıkarılması hacla ilgili hükümlerin tedricilik arz ettiğini göstermektedir.

Her ne kadar son zamanlarda bilim çevrelerince ihtilaflı bir konu haline geldiyse de İslam inancına göre ilk mabet Kâbe olup Hz. Âdem (a.s.) tarafından bina edilmiştir. "Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi elbette Mekke'de, âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâbe'dir."¹⁵ âyeti bu hususa işaret etmektedir.¹⁶ Nûh tufanına kadar ayakta kalan ve inananlar tarafından tavaf edilen Kâbe tufanla birlikte kaybolmuştur. Hatta klasik tefsirlerin bazılarında o andan itibaren tavafın gökyüzünde melekler tarafından Beyt-i Ma'mûr'da yapılarak devam ettiğine dair aktarımlar bulunmaktadır.¹⁷

Nûh tufanıyla kaybolan Kâbe¹⁸ Hz. İbrahim ve İsmail (a.s.) tarafından tekrar inşa edilmiştir. Allah Teâlâ'nın emriyle Hz. Cebrail'in Kâbe'nin yerini ve temellerini göstermesi neticesinde bu iki peygamber Kâbe'yi tekrar gün yüzüne çıkarmışlardır. "*Hani İbrahim, İsmail ile birlikte evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyor, "Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin" diyorlardı.*"¹⁹ âyeti bu durumu haber vermektedir.²⁰

Hz. İbrahim (a.s.) Kâbe'yi inşa edince insanları hacca davet etmiştir.²¹ Bu davetten sonra insanlar hac ibadetini yerine getirmeye başlamış, bu husus Hz. Peygamber'e (s.a.v.) kadar süregelmiş ve kıyamete kadar da devam edecektir. Ancak burada belirtilmesi gereken bir husus da Hz. Peygamber'den (s.a.v.) önce hac ibadetinin insanlar tarafından tahrif edildiğidir. Zira zamanla insanlar Kâbe'yi putlarla doldurmuşlar, tevhidin sembolü olan Kâbe'yi şirkin merkezi haline getirmişlerdir. Şirkin tamamen yerleştiği, insanların Allah'ın dininden iyice uzaklaştığı, Kâbe'nin putlarla doldurularak alkışlar ve ıslıklar eşliğinde çıplak bir şekilde tavaf edildiği bir ortamda, hacla ilgili hususlarda Kur'an tedricî bir metot takip etmiştir.

¹⁵ Âl-i İmrân 3/96.

¹⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Muessesetü'r-Risale, 2000), 6/19-26; Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm Semerkandî, *Bahrü'l-ulûm*, ts., 1/232.

¹⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/21; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 4/137-139; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 2001), 1/305-307; Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't Tûrâsi'l-Arabî, 1997), 2/29.

¹⁸ Beşîr el-Ezdî el-Belhî Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* (Beyrut: Daru İhyâi't Tûras, 2002), 3/122.

¹⁹ el-Bakara 2/127; el-Hac 22/26.

²⁰ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l Kitabi'l Arabî, 1986), 1/187; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/105-106; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm* (Daru Tayyibe, 1999), 1/426-427; Muhammed b. Ali Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (Dimeşk: Daru İbni Kesir, 1993), 1/165-166.

²¹ el-Hac 22/27.

Haccın hicretin dokuzuncu yılında farz kılındığı ve bundan önce hacla ilgili birçok âyet indirildiği göz önünde bulundurulduğunda gerek Mekke dönemi gerekse Medine döneminin ilk yıllarında inen ve hacla ilgili hususlardan bahseden âyetler haccın farz kılınmasındaki tadrîcîliğin göstergesidir. Şimdi haccın farz kılınmasındaki bu tadrîcîliğin nasıl olduğunu ve haccın farziyetindeki aşamaları izah etmekte fayda vardır. Ancak bu aşamaların göreceli olduğunu da ifade etmek gerekmektedir. Bu çalışmada hacda tadrîcîliğin altı aşamada farz kılındığından bahsedilecektir.

2.1. Birinci Aşama: Hacla İlgili Genel Hükümlerin Konulması

Vahyin inmeye başladığı dönemde insanlar Kâbe'ye değer vermekte ve orayı ziyaret ederek hac yapmaktaydılar. Ancak Kâbe asıl hüviyetinden çıkarılmış ve maksadının dışında kullanılmaya başlanmıştır. Putlarla doldurulan Kâbe tevhidin sembolü olma özelliğini yitirmiştir. Diğer yandan Mekkeli müşrikler tarafından tamamen bir çıkar merkezi haline getirilen, övünç ve üstünlük kaynağı olarak görülen Kâbe, insanların duygularının kötüye kullanıldığı bir merkez halini almıştır.²²

Böyle bir ortamda yapılması gereken şey insanların kökleşmiş yanlış alışkanlıklarını göz önünde bulundurarak haccı farz kılmak değil onunla ilgili genel hükümler koymaktır. Zira hacdan ve Kâbe'den bahseden ilk âyetler bu minvaldedir. Peygamberliğin onuncu yılından itibaren inmeye başlayan ve Mekkî olan Hac Sûresi²³ incelendiğinde hacla ilgili birtakım hükümlerle karşılaşılmaktadır. Bu hükümler ise haccı farz kılmaktan ziyade haccın farziyetine alt yapı oluşturacak genel karakterde hükümlerdir.

Yukarıda da bahsedildiği üzere Kâbe Nûh Tufanıyla kaybolmuştu.²⁴ Yıllar sonra Hz. İbrahim'e (a.s.) yeri gösterilerek eski temelleri üzerinde yeniden inşa edilmişti. Bu husustan bahseden: "*Hani biz İbrahim'e, Kâbe'nin yerini, "Bana hiçbir şeyi ortak koşma; evimi, tavaf edenler, namaz kılanlar, rükû ve secde edenler için temizle" diye belirlemiştik.*"²⁵ âyeti incelendiğinde şirkten sakındırma ve Kâbe'nin temiz tutulması yönünde bir hükümle karşılaşılmaktadır. Âyette şirkten sakınma ve Kâbe'yi temiz tutma emirleri Hz. İbrahim'e (a.s.) verilmiş olsa da burada çok ince bir mesele söz konusudur. Zira bu âyetin indiği Mekke toplumu Allah'a (c.c.) ortaklar koşan müşrik bir toplumdur. İbrahim (a.s.) nezdinde onlara gönderme yapılarak inançlarının yanlışlığına vurgu yapılmaktadır. Diğer yandan ibadet edenler için Kâbe'nin temiz tutulması emri maddi temizliğe işaret ettiği gibi esasında putlardan temizlenmesi yönünde bir ihtardır. Böylece Kâbe, şirke alet olan putlardan

²² Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdümelik İbn Hişâm, *Sîretü'n-nebeviyye* (Kahire: el-Kütübü'l Mısriyye, 1936), 1/82-89, 222, 3/411-413.

²³ Hac Sûresi'nin Mekkî veya Medenî olduğu noktasında ihtilaf vardır. Bu ihtilaflar ve değerlendirmeler için bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 3/111-112; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 4/5; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' Begavî, *Meâlimü't-tenzîl* (Beyrut: Daru İhyai't Tûrasi'l-Arabi, 1999), 3/322; Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdirrahmân b. Galib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz* (Beyrut: Daru'l Kütübü'l İlmiyye, 2002), 4/105; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/220; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 12/1; Ebû'l-Berekât Neseî, *Medârikü't-tenzi'l-ve hakâiku't-te'vil* (Beyrut: Dar İbn Katheer, 2017); İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 5/389; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 6/3; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 9/105; M. Zeki Duman, *Beyânu'l-Hak (Kur'an-ı Kerîm'in Nüzul Sirasına Göre Tefsiri)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2006), 2/523; Esra Gözeler, "Surelerin Mekkîliği ve Medenîliği: 22/el-Hacc Suresi Örneği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/1 (2017), 80-86.

²⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 3/122.

²⁵ el-Hac 22/26.

temizlenmek istenmekte, hem ibadet edenlerin tertemiz bir ortamda ibadet etmeleri sağlanmakta hem de şirk toplumuna, gittikleri yolun yanlışlığı hatırlatılarak birtakım tedbirler alınmaktadır.²⁶ Bu durumda hitap Hz. İbrahim'e (a.s.) olsa da emirlerin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yönelik olduğu düşünüldüğünde hac ibadeti için bir alt yapı oluşturulmak istendiği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu âyetlerin nüzûlünden itibaren haccın farzietindeki tedriciliğin ilk aşaması başlamıştır denilebilir.²⁷

Kâbe'nin yapılmasından bahsedildikten sonra Hz. İbrahim'in (a.s.) insanları hacca davet etmekle emrolunması²⁸ zikredilmek suretiyle hac ibadetinin Hz. İbrahim'e (a.s.) dayandığı hatırlatılmaktadır.²⁹ Böylece hac ibadeti zihinlerde canlı tutulmakta, diğer yandan bu ibadetin aslî şekliyle yapılması gerektiğine işaret edilmektedir. Yine hacca gelenlerin birtakım faydalar göreceği, Allah Teâlâ'nın rızık olarak verdiği kurbanlar kesilirken Allah'ın adının anılması gerektiği hususlarına dikkat çekilerek tevhide vurgu yapılmakta ve şirkin yanlışlığı ortaya konulmaktadır.³⁰

Hz. İbrahim'in (a.s.) şahsında: "*Sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve Beyt-i Atik'i (Kâbe'yi) tavaf etsinler.*"³¹ âyetiyle haccın günahlardan temizlenmeye vesile olacağı vurgusu yapılarak insanların Kâbe'yi tavaf etmeleri istenmekte, böylece hac farz kılınmadan önce tavafın önemi vurgulanmaktadır.³²

Bir taraftan hacca ilgili ibadet şekillerine dikkat çekilirken diğer taraftan da bazı yanlış uygulamalara atıflarda bulunulmaktadır. Mesela: "*Sizin için onlarda belli bir zamana kadar birtakım yararlar vardır. Sonra da kurbanlık olarak varacakları yer Beyt-i Atik (Kâbe)'dir.*"³³ âyetiyle kurbanların Allah'ın dışında başka şeyler için kesilmemesine vurgu yapmak üzere kurbanlıkların Kâbe'ye ulaşması gerektiği zikredilmektedir. Yani Kâbe'ye ulaşan kurbanlar sırf Allah rızası için kesilecektir. Zira başkası adına kesmek şirktir. Bu şekilde şirk toplumu, hac ibadetinin ve günlerinin bir parçası olan kurbanlıklar hususundaki hatalarına karşı uyarılmaktadırlar.³⁴

Hacca bağlantılı olarak kurban ibadetinin her ümmet için meşrû kılındığından bahsedilerek bu ibadeti gerçekleştirirken Allah'ın isminin anılması gerektiği de vurgulanmaktadır.³⁵ Böylece putlarla dolu Kâbe'de putlar adına yapılan ritüeller kınanmakta ve insanlara bu ibadetlerin doğrusunun ne olduğu hatırlatılmaktadır.

Kur'an'da hacca ilişkili olarak kurbanlık hayvanların Allah'ın dininin nişanelerinden olduğu hususu zikredilmekte, bu hayvanlar kurban edilirken Allah'ın adıyla kesilmeleri

²⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 3/122; Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an* (Kahire: Dâruş-şürûk, 2003), 4/2418; M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 1/157; Muhammed Ali Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr* (Beyrut: Dâru'l-jîl, 1979), 2/271.

²⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, ts.), 5/513; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 3/727.

²⁸ el-Hac 22/27.

²⁹ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 4/18.

³⁰ el-Hac 22/28; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 4/19; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 3/728.

³¹ el-Hac 22/29.

³² Semerkandî, *Bahrü'l-ulûm*, 2/457-458; Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 4/2418.

³³ el-Hac 22/33.

³⁴ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 4/2418-2420; Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 3/416.

³⁵ el-Hac 22/34.

gerektiği vurgulanmaktadır.³⁶ Bu hatırlatmalarla esasında Kâbe'nin, burada yapılacak ibadetlerin ve Kâbe'yle bağlantılı hususların doğru şekilleri anlatılmakta dolayısıyla Mekke toplumunun yanlışları da yerilmektedir.

Hacla alakalı âyetlerin bulunduğu Bakara Sûresi hicretin birinci yılından itibaren inmeye başlamış olup Medenî bir sûredir.³⁷ Dolayısıyla bu sûre haccın farz kılınmasından önce inmiştir. Burada verilecek örnekler de haccın farz kılınmasındaki tadrîcîliğin ilk aşamasını oluşturmaktadır. Bu meyanda: "*Hani, biz Kâbe'yi insanlara toplantı ve güven yeri kılmıştık. Siz de Makam-ı İbrahim'den kendinize bir namaz yeri edinin. İbrahim ve İsmail'e şöyle emretmiştik: Tavaf edenler, kendini ibadete verenler, rükû ve secde edenler için evimi (Kâbe'yi) tertemiz tutun.*"³⁸ âyetiyle yine Kâbe'nin maddi yönden ve putlardan temizliğine, orada yapılacak olan tavaf, rükû ve namaz gibi ibadetlere vurgu yapılmıştır. Diğer yandan Kâbe'nin toplanma ve güven yeri olduğu ifade edilerek Makam-ı İbrahim ve orada namazgah edinilmesi istenmiştir.³⁹

Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşa etmeden önce Mekke şehrinin güvenliği ve her türlü rızıklarla rızıklanması için yaptığı dua şu şekilde hatırlatılmaktadır: "*Hani İbrahim, "Rabbim! Bu şehri güvenli bir şehir kıl. Halkından Allah'a ve ahiret gününe iman edenleri her türlü ürünle rızıklandır" demişti. Allah da "İnkâr edeni bile az bir süre, (bu geçici kısa hayatta) rızıklandırır; sonra onu cehennem azabına girmek zorunda bırakırım. Ne kötü varılacak yerdir orası!" demişti.*"⁴⁰

"*Hani İbrahim, İsmail ile birlikte evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyor, "Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin" diyorlardı.*"⁴¹ âyetiyle de Kâbe'nin eski temelleri üzerine yeniden yapılması ve Hz. İbrahim ile İsmail'in (a.s.) duaları dile getirilmektedir.⁴²

Neticede haccın farz kılınmasında tadrîcî bir yöntem izlenmiştir. Bu meyanda tadrîcîliğin ilk aşamasında Kâbe'nin yapımı, maddi kirlilerden ve putlardan temizlenmesi, Hz. İbrahim'in (a.s.) insanları hacca daveti, hac ve hac günleriyle ilişkili olan kurban ibadetine Allah'ın adının anılması, Kâbe'nin tavaf edilmesi, güvenli ve rızıklandırılmış olması gibi hususlardan bahsedilerek hacla ilgili genel hükümler belirlenmiş ve hatırlatılmıştır. Ancak hac henüz farz kılınmamıştır. Böylece haccın farz kılınması yolundaki ilk merhale ortaya konularak Kâbe ve hacla ilgili cahiliye âdetlerini barındıran uygulamaların mevcudiyeti, bunların doğrusunun neler olduğu belirtilmiştir.

2.2. İkinci Aşama: Tavaftaki Bazı Yanlışlara Dikkat Çekilmesi

Kâbe ve hacla ilgili genel nitelikli hükümler belirtildikten sonra haccın farzıyeti yolundaki ikinci aşamaya geçilmiştir. Bu aşamada cahiliye âdetlerinin esiri olmuş, şirk toplumunun örf ve âdetlerini yansıtan tavaf gündeme getirilmiştir. Zira Kâbe'nin nasıl tavaf

³⁶ el-Hac 22/36.

³⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1/41; Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 1/80; Duman, *Beyânu'l-Hak (Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Strasına Göre Tefsiri)*, 3/9; Aysenur Fidan, *Kur'an Dilinde Mekkî ve Medenî Âyetlerin Bütünlüğü*, ed. Sevim Gelgeç (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2023), 161-162.

³⁸ el-Bakara 2/125. Benzer âyet için bk. İbrâhîm 14/35.

³⁹ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 2/162-165; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 1/121; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/81.

⁴⁰ el-Bakara 2/126; benzer âyet için bk. İbrâhîm 14/37.

⁴¹ el-Bakara 2/127.

⁴² Semerkandî, *Bahrü'l-ulûm*, 1/92-93; Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 1/122.

edilmesi gerektiğiyle ilgili uygulamalar değiştirilmiş veya unutulmuş yerine yanlış uygulamalar konulmuştur. Bu yanlış uygulamaların en barizi ise aşağıdaki âyetin de ifade ettiği üzere ıslık çalmak ve el çırpma suretiyle Kâbe'yi tavaf etmektir. Bu hususu dile getiren âyet şöyledir:

"Onların, Kâbe'nin yanında duaları ıslık çalıp el çırpaktan ibarettir. (Ey kafirler!) İnkâr etmekte olduğunuzdan dolayı tadın azabı."⁴³

Yukarıdaki âyetin yer aldığı Enfâl Sûresi, hicretin ikinci yılından itibaren inmeye başlamış olup Medenî bir sûredir.⁴⁴ Bu da tavaftaki yanlışla değinen bu âyetlerin haccın farz kılınmasından önce indiği anlamına gelmektedir. Bu husus, hac ibadetinde tadrîciliğin uygulandığının da delilidir. Âyette müşriklerin Kâbe'deki yanlış hareketlerini ifade etmek için gerek sadece dudaklarla gerekse parmakları ağza sokmak suretiyle ıslık çalmak anlamına gelen *mükâ* kelimesi diğer yandan elleri birbirine vurmaya suretiyle ses çıkarmak yani alkış tutmak manasında ise *tasdiye* kelimesi kullanılmıştır.⁴⁵ Bu iki kelimeyle ifade edilen ıslık çalmak ve alkış tutmak şeklindeki uygulama şirk toplumunun tavafa dâhil ettiği yanlış ve asılsız bir uygulamadır. Dolayısıyla ilgili âyetler haccın farz kılındığı hicrî dokuzuncu yıldan önce inmiştir. Bu da tavafa ilgili bazı yanlışlara dikkat çekilmesinin haccın farziyeti yolunda ikinci bir aşama olduğunu göstermektedir.⁴⁶

Tavafa karışan ve tavafın aslî şeklinin bozulmasına sebep olan bu uygulamayı daha iyi anlayabilmek için bu âyetin nüzûl sebeplerine bakmak gerekmektedir. Bir rivayete göre müşrikler kadın-erkek el ele tutuşur açık-saçık bir şekilde yani çıplak olarak Kâbe'yi tavaf ederlerdi. Kâbe'nin etrafında dolanırken yani tavaf ederken de ıslık çalarlar ve alkış tutarlardı. Bu şekilde ibadet ettiklerine inanır, yaptıkları ibadeti oynayarak, şamata çıkararak, ıslık ve alkışlarla izhar ederlerdi.⁴⁷

⁴³ el-Enfâl 8/35.

⁴⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 5/147; Duman, *Beyânu'l-Hak (Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri)*, 3/109; Fidan, *Kur'an Dilinde Mekki ve Medenî Âyetlerin Bütünlüğü*, 113-114, 222.

⁴⁵ Mâverdi, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 2/315; Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1999), 15/481; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 4/61; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/274.

⁴⁶ Bu çalışmada hac ibadetinin farziyetinde tadrîc metodunun uygulandığı hususu ortaya konulmaktadır. Bununla birlikte abdest, namaz gibi bazı ibadetler hakkında, hükmün tekaddümü nüzûlün teahhuru bağlamında değerlendirmelerin bulunması, bu hususta birtakım tartışmaların olduğunu da göstermektedir. Hükmün tekaddümü nüzûlün teahhuru ise Müslümanlar tarafından uygulanan bir ibadetin, farz kılındığı zamanın daha sonrasında bir âyet olarak inmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla hac ibadetinin de bu bakış açısıyla değerlendirilmesi mümkün olabilir. Fakat hac ibadeti hakkında hükmün tekaddümü nüzûlün teahhuru bağlamında bir değerlendirmeye rastlanılmadığını da ifade etmekte fayda vardır. Hükmün tekaddümü nüzûlün teahhuru hakkında detaylı bilgi için bk. Ebû Abdillâh Bedrüdîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'an* (Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1957), 1/22, 32-33; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'n Nedveti'l Cedide, 1951), 1/36-37; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 3/247; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru Tunusiyye, 1984), 4/24; Fidan, *Kur'an Dilinde Mekki ve Medenî Âyetlerin Bütünlüğü*, 96, 201, 296; Muhammed Selman Çalışkan, "Bir Ulûmu'l-Kur'an Konusu Olarak Nüzûlün Hükmün Sonrasına Kılması", *İlahiyat Fakültesi dergisi* 23/2 (2018), 116-119.

⁴⁷ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Vâhidî, *Esbabü'n-nüzûl* (Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiye, 1986), 135; Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî Vâhidî, *el-Vecîz fî tefsiri'l-kitâbi'l-azîz* (Beyrut: Daru'l Kalem, 1994), 439; Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 2/291; Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'an*, 7/400; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît* (Beyrut: Daru'l Fikr, 1999), 5/315-316; Muhammed Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-*

Diğer rivayette müşrikler, Hz. Peygamber (s.a.v.) Kâbe'ye ibadet etmek için geldiğinde gerek namaz kılarken gerekse Kur'an okurken onu alaya almak, ibadetini karıştırmasına sebep olmak için ısıklık çalar ve alkış tutarlardı. Bunu da özellikle Benî Abdüddâr'dan iki kişi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sağına iki kişi de soluna geçerek onun ibadetine engel olmaya ve ona eziyet etmeye çalışırlardı.⁴⁸

Görüldüğü üzere ibadethanelerin kutsallığına tamamen zıt, dinî edebe aykırı bu hareketler, müminlerin ibadetlerini sabote etmeye yönelik, kendilerince ibadet görünümü engelleme girişimidir.⁴⁹ Bu âyet onların tavafta yaptıkları bu davranışlarının asılsızlığını göstermek üzere inmiştir.⁵⁰ Müşriklerin Kâbe'de ve tavafta ibadet ve engelleme kastıyla yaptıkları bu davranışlar âyetle kınanmakta, eleştirilmekte ve yanlışla dikkatler çekilmektedir.

Müşriklerin Kâbe'yi çıplak tavaf etmeleri üzerine inen ve bu yanlışlarını düzeltmeyi hedefleyen âyetlerden birisi de A'râf Sûresi 31 ve 32. âyetlerdir. A'râf Sûresi peygamberliğin dokuz ve onuncu yıllarında inmeye başlamış, bir kısmı da hicretin ilk yıllarında inmiş olan Mekkî bir sûredir.⁵¹ Dolayısıyla haccın farz kılınmasından önce inen bu âyetler haccın farzîyetinde, tavaftaki bazı yanlış ve temelsiz uygulamaların ortadan kaldırıldığı aşamayı teşkil etmektedir. İlgili âyetler şöyledir:

*“Ey Âdemoğulları! Her mescitte ziynetinizi takının (güzel ve temiz giyinin). Yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez.”*⁵²

*“De ki: "Allah'ın, kulları için yarattığı zîneti ve temiz rızkı kim haram kılmış?" De ki: "Bunlar, dünya hayatında mü'minler içindir. Kıyamet gününde ise yalnız onlara özgüdür. İşte bilen bir topluluk için âyetleri, ayrı ayrı açıklıyoruz.”*⁵³

Âyetlerin nüzûl sebeplerine bakıldığında, Kureyş gibi soylu kabilelerin dışındaki diğer kabileler hac döneminde özellikle hayvansal gıdalar yemezler, diğer yiyeceklerden ise ölmeyecek kadar yiyerek ayakta durmaya çalışırlardı. Bununla birlikte Kâbe'yi de çıplak olarak tavaf ederlerdi. Bu davranışlarını ise inançları gereği dinî bir görev olarak ve Kâbe'ye saygı amaçlı yerine getirirlerdi. Kureyş halkı ise kendilerini harem ehli olarak addeder, çıplak olarak tavaf etmenin kendileri için değil, kendileri dışındakiler için bir gereklilik olduğunu düşünürlerdi. Kendileri dışındakilerin ise tavaftan sonra da rahat hareket etmeleri ve ticaret yapmaları için iki seçenekleri vardı: Ya çıplak olarak tavaf edecekler ya da Kureyş'ten bir arkadaşları bulunacak, tavafi bitirince bu kişi elbisesini onun üzerine atacak ve bu şekilde artık ona kimse dokunmayacaktır. Bu davranış karşısında Müslümanlar Kâbe'ye saygı gösterme hususunda müşriklerden daha layık olduklarını düşünerek kendileri de bu şekilde yapmak istediler. Bunun üzerine bu âyetler indi.⁵⁴

Kitâbi'l-Kerîm (Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabi, ts.), 4/20; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 9/339; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/274.

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2/208-209; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/481; Nesefî, *Medârikü't-tenzi'l*, 1/643-644; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 9/339; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/274.

⁴⁹ Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 3/1183; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/688.

⁵⁰ Ömer Çelik, *Hakk'ın Dâveti Kur'an-ı Kerîm Meâli ve Tefsiri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2020), 2/328.

⁵¹ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 4/315; Duman, *Beyânü'l-Hak (Kur'an-ı Kerîm'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri)*, 1/249.

⁵² el-A'râf 7/31.

⁵³ el-A'râf 7/32.

⁵⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12/389-395; Vâhidî, *Esbabü'n-nüzûl*, 128-129; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 7/189; Konyalı Mehmed Vehbî, *Hulâsat'ül beyân fî tefsîr'il Kur'an* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966), 4/1612; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/81-82; Çelik, *Hakk'ın Dâveti Kur'an-ı Kerîm*, 2/181-182.

A'râf Sûresi'nin 31 ve 32. âyetleri haram olduğuna dair delil bulunmayan şeylerin yenilip içilmesinde israfa kaçmaksızın bir sakınca olmadığını, Allah'ın dışında kimsenin haram kılma yetkisinin bulunmadığını dile getirmektedir. Ancak özellikle 31. âyetin özel bir amacı vardır. Bu da Kâbe'nin çıplak olarak tavaf edilmesini yasaklamaktır. Bununla birlikte kutsal mekânların çıplak olarak ziyaret edilmesini de kapsamakta ve bu gibi dine ve edebe aykırı davranışlar yerilmektedir.⁵⁵

Yukarıda yapılan izahlar haccın tadrîcî bir metotla farz kılındığını göstermektedir. Çünkü bu âyetler indiğinde hac henüz farz kılınmadığı gibi farz kılınmasına da daha epey zaman vardır. Dolayısıyla Araplar arasında bilinen ve uygulanan hacle ilgili temelsiz davranışlar, yanlış inançlar, şahsi tercihler, cahiliye âdetleri ve ölçsüzlük gibi hususlar ortadan kaldırılmak istenmiştir. Hem Kâbe'nin hem de haccın Hz. İbrâhim'in (a.s.) koyduğu esaslara dönmesi ve hicretin dokuzuncu yılında farz kılınacak olan haccın alt yapısının hazırlanması için ikinci aşama olarak tavaftaki bazı yanlışların ortadan kaldırıldığını söylemek mümkündür.

2.3. Üçüncü Aşama: Safa ile Merve Arasındaki Sa'y Konusunun Netleştirilmesi

Hac ibadetinin farz kılınmasındaki üçüncü aşama ise Safa ve Merve arasında gerçekleştirilen sa'y ibadetine karışmış cahiliye âdetlerini ortadan kaldırmak, tevhide aykırı, tamamen şirkin sembolü haline gelmiş yanlış uygulamalara son vermektir. Bu aşamanın daha iyi anlaşılabilmesi için Safa, Merve, bu ikisi arasındaki sa'yin tarihçesi ve cahiliye uygulamalarına bakmak gerekmektedir.

Safa Tepesi Ebu Kubeys Dağının eteğinde, Kâbe'nin güneydoğusunda bulunmakta olup sa'yin başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Merve Tepesi ise Kayıkaan Dağı'na bitişik olup Kâbe'nin kuzeydoğusuna düşmekte ve sa'yin bitiş noktasını teşkil etmektedir.⁵⁶

Safa-Merve arasında sa'y yapmak Hz. İbrahim'den beri var olan bir uygulamadır. Allah Teâlâ Hz. Hâcer'in hatırasını canlı tutmak için bu iki tepeyi dinin alametlerinden kılmıştır.⁵⁷ İşte Hz. Hâcer'in anısına yapılan bu uygulamanın temeli bu hadiseye dayanmakta ve insanlar bu sebeple Safa-Merve arasında sa'y yapmaktadır. Muhtemelen Hz. İbrahim Allah'ın nimetlerine şükür bağlamında sa'y yapmış, oğlu İsmail'e bunu öğretmiş ve Hz. İsmail de bu uygulamayı haccın fiilleri arasına katmıştır.⁵⁸

Hakikat böyle olmakla birlikte zaman içerisinde bu uygulama da bozulmuştur. Cahiliye dönemine gelindiğinde Safa ile Merve'de putların varlığına rastlanılmaktadır. Safa'ya İsâf, Merve'ye ise Naile adındaki putlar konulmuştur. Müşrikler Safa-Merve arasında sa'y yaparlar ve bu putların hizasına geldiklerinde onları selamlayarak tazimde bulunurlardı. Fakat İslam'ın gelmesi ve putperestlikle mücadeleye başlamasıyla durum değişmiştir. Müslümanlar müşriklere benzeme ve günaha düşme korkusuyla burada sa'y yapmaktan

⁵⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 7/189; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/81-82; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/518-519.

⁵⁶ Mahmut Muhammet Hamo, *Mekkey-i Mükerrreme Tarihi ve Önemli Yerleri*, çev. Mustafa Nalbat - İbrahim Özcan (Mekke, 2010), 70.

⁵⁷ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 4/136; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/453; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/243; Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 1/185-186.

⁵⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 2/59.

çekinmişlerdir. Bunun üzerine hem Safa-Merve arasında sa'y yapmakta günah olmadığını ifade etmek hem de inananları tavafa teşvik etmek üzere aşağıdaki âyet inmiştir:⁵⁹

"Şüphesiz, Safa ile Merve Allah'ın (dininin) nişanelerindedir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse bunda bir günah yoktur. Her kim de gönlünden koparak bir hayır işlerse şüphesiz, Allah onu bilir, karşılığını verir."⁶⁰

Yukarıdaki âyetin yer aldığı Bakara Sûresi, Medenî bir sûre olup hicretin birinci yılından itibaren inmeye başlamıştır.⁶¹ Bu âyet, hac henüz farz kılınmadan önce indiği için, Safa ile Merve arasında yapılmasında bir sakıncanın olmadığından bahsedilen ve inananlar açısından bazı şüphelerin ve sıkıntıların giderildiği sa'y meselesine açıklık getirmektedir.⁶² Dolayısıyla hac henüz farz kılınmadan önce bir aşama daha netleştirilmiş olmaktadır.

Meselenin daha iyi anlaşılması için bu âyetin nüzûl sebepleriyle ilgili diğer rivayetlere de bakmakta fayda hasıl olacaktır. Bir rivayete göre Ensar, cahiliye döneminde Menat adındaki put için hac yaparlardı. İslam'ın gelmesiyle tevhide aykırı her türlü inançla mücadeleye girildi. Bu bağlamda Safa ile Merve'de de putlar bulunmakta ve müşrikler bu putlar için sa'y yapmaktaydı. Müşriklerin bu uygulaması ve İslam'ın şirkle mücadelesi göz önünde bulundurularak sa'y yapmaktan çekinildi. Diğer rivayete göre ise Safa-Merve arasında sa'y, Kureyş'in âdetiydi. Bunun için diğer insanlar burada sa'y yapmayı hoş karşılamazlardı. İslam'ın gelmesiyle de bu tavafı terk ettiler. Bunun üzerine yukarıdaki âyet⁶³ nazil oldu.⁶⁴

Âyetle birlikte Safa-Merve arasında sa'y yapmanın sakıncası olmadığı vurgulanırken diğer yandan esasında burada sa'y yapmaya teşvik edilmiştir. Zira burada sa'y yapmak Hz. İbrahim'e tabi olmak anlamına gelmektedir. Müşrikler burayı küfür üzere tavaf ederlerken Müslümanlar iman üzere tavaf etmektedirler. Bu açıardan bakıldığında inananlarla inanmayanların yaptıkları uygulama farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla bu iki tepe arasında sa'y etmenin hiçbir sakıncası olmadığı ortaya çıkmış olmaktadır.⁶⁵ Böylece haccın farz kılınmasından önce bir aşama olarak Safa-Merve arasındaki sa'y hususunda mevcut olan yanlışla değinilmiş ve işin hakikati ortaya konularak zihinlerdeki şüpheler giderilmiştir. Bu da hac ibadetinin farz kılınmasında tedrîc metodunun uygulandığının en önemli göstergelerinden birisidir.

Yukarıdaki izahlarda görüldüğü üzere haccın farz kılınmasından önce zemin ve zihinlerin hazırlanması bağlamında Safa ile Merve arasında yapılan sa'y hususu gündeme getirilmiştir. Temelleri Hz. İbrahim'e (a.s.) dayanan, cahiliye döneminde de bilinen ancak aslı hüviyetinden çıkarılan sa'y ibadeti hakkındaki uygulamalar netleştirilmiştir. Böylece henüz farz kılınmayan hac ibadetinin alt yapısı oluşturulmaya, tevhidin sembolü olan Kâbe ve çevresindeki mekânlar şirkin alametlerinden arındırılmaya çalışılmıştır. Müslümanların Safa-

⁵⁹ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 1/213; Vâhidî, *Esbabü'n-nüzûl*, 25; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/208; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 2/179; Nesefî, *Medârikü't-tenzi'l*, 1/145; Celâleddin Mahallî - Celâleddin Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn* (Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2016), 24; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/453; Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 1/151; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/243; Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 1/186; Yahya Arslan, "Ahkâm Âyetlerinin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Nüzûl Sebeplerinin Önemi", *Şarkiyat* 15/1 (2023), 290.

⁶⁰ el-Bakara 2/158.

⁶¹ Duman, *Beyânu'l-Hak (Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri)*, 3/9.

⁶² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 2/58.

⁶³ el-Bakara 2/158.

⁶⁴ Vâhidî, *Esbabü'n-nüzûl*, 24.

⁶⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/231-232.

Merve arasında sa'y yapmalarında sakınca olmadığı vurgulanmış müşriklere de hac ibadeti bağlamında yaptıkları uygulamaların yanlışlığı bildirilmiştir. Neticede henüz hac farz kılınmadığı halde, Safa ile Merve arasındaki sa'yin düzenlenerek doğrusunun bildirilmesi de hac ibadetinin farz kılınmasında tadrîciliğin uygulandığını göstermektedir.

2.4. Dördüncü Aşama: İhramlıyken Yapılan Bazı Yanlış Uygulamalara Dikkat Çekilmesi

Tevhidin göz ardı edildiği, hemen her alanda Allah Teâlâ'nın emir ve yasaklarının unutulduğu, insanların cahiliye örf ve âdetleriyle hayat sürdüğü bir dönem düşünüldüğünde Kâbe, hac, sa'y, tavaf ve ihram gibi hususlarda da yanlışlar göze çarpmaktadır. İnsanlar heva ve heveslerini din edinmişler, hacla ilgili hususları tahrif etmişler ve bu uygulamaların yerine tevhide aykırı bazı uygulamalar koymuşlardır. Bu yanlış ve temelsiz uygulamaların yer aldığı durumlardan birisi de ihramlıyken evlere arkalarından girme âdetidir. Bu husustan bahseden âyet şöyledir:

*"Sana, hilalleri soruyorlar. De ki: "Onlar, insanlar ve hac için vakit ölçüleridir. İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir. Ama iyi davranış, takva sahibi (Allah'a karşı gelmekten sakınan) insanın davranışdır. Evlere kapılarından girin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz."*⁶⁶

Âyetin geçtiği Bakara Sûresi, Medenî olup hicretin birinci yılından itibaren inmeye başlamıştır.⁶⁷ Dolayısıyla bu sûre ve âyet haccın farz kılınmasından önce inmiştir. Bu âyetin nüzûl sebebine bakıldığında Arapların hac mevsiminde uyguladıkları yanlış âdetleri göze çarpmaktadır. Zira onlar ihrama girdiklerinde, ihramlıyken evlerine veya çadırlarına girmeyi kerih görürlerdi. Eğer evlerine girme mecburiyetinde kalırlarsa, evlerin kapısını kullanmayı yanlış bulduklarından, evin arkasından bir pencere açar ve evlere girişi buradan sağlarlardı. Bu uygulamalarını da dinî bir vazife olarak addederlerdi. Cahiliye dönemindeki bu yanlış tutum ve davranışların, temelsiz âdetlerin ve manasız geleneklerin kaldırılması amacıyla bu âyet inmiştir. Âyetin işaretiyle asıl iyiliğin takva sahibi olmaktan geçtiği vurgulanmıştır. Neticede evlere kapılarından girmenin daha doğru ve meşakkatsiz bir tutum olduğuna dikkatler çekilmiştir.⁶⁸

Görüldüğü üzere cahiliye döneminde "birr" yani iyilik olarak kabul edilen ve ihramlıyken uygulanan bu yanlış davranış, haccın farziyeti bağlamında bir ön aşama olarak yerilmiş ve kaldırılması istenmiştir. Bu uygulama, haccın farziyetine adım adım yaklaşılırken hac ibadetinin meşrû kılınmasında tadrîc metodunun uygulandığının bir başka delili olarak görülmektedir.

Hac ibadetinin meşrû kılınmasında tadrîc metodunun uygulandığının bir diğer delili de hac henüz farz kılınmadığı halde ihramlıyken yasaklanan bazı davranışları dile getiren aşağıdaki âyettir:

"Hac (ayları), bilinen aylardır. Kim o aylarda hacca başlarsa, artık ona hacda cinsel ilişki, günaha sapmak, kavga etmek yoktur. Siz ne hayır yaparsanız Allah onu bilir. Azık

⁶⁶ el-Bakara 2/189.

⁶⁷ Duman, *Beyânu'l-Hak (Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri)*, 3/9.

⁶⁸ Vâhidî, *Esbabü'n-nüzûl*, 28-29; Neseî, *Medârikü't-tenzi'l*, 1/164-165; Konyalı Mehmed Vehbî, *Hulâsat'ül beyân*, 1/325; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/23; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/109; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 291.

toplayın. Kuşkusuz, azığın en hayırlısı takvadır. Ey akıl sahipleri, bana karşı gelmekten sakının."⁶⁹

Yukarıda da ifade edildiği üzere Bakara Sûresi Medenî bir sûredir.⁷⁰ Aynı şekilde bu sûrenin bir âyeti olan yukarıdaki âyet de haccın farz kılınmasından önce indirilmiştir. Bu âyette hac farz kılınmadan önce özellikle haccın ayları konu edilmiştir. Zira haccın vakti öteden beri insanlar arasında Şevval, Zilkade ve Zilhicce'nin ilk on günü şeklinde bilinse de cahiliye döneminde nesî⁷¹ denen uygulamayla bu vakitler değiştirilmiştir. Dolayısıyla cahiliyenin bu uygulamalarının yanlış olduğuna ve temelsizliğine dikkatler çekilerek haccın vakti hususunda doğru olan zamana riayet etmenin önemi vurgulanmıştır.⁷²

Diğer yandan bu âyette hacda ihramlıyken cinsel ilişki, zinaya yaklaştıracak fiiller, kötü söz, argo kelimeler, lakap takmak, günaha sapmak, tartışmak ve kavga etmek gibi tutum ve davranışlar yasaklanmaktadır.⁷³ Zira bu davranışlar genel manada insanın sakınması gereken davranışlar olmakla birlikte özel manada ise haccın edeplerine riayet etmeye bir tembih olduğu görülmektedir. Çünkü rükünleri yerine getirilmesi gereken bir ibadet olan hac aynı zamanda insanları ahlakî yönden eğitmektedir. Böylece ihrama giren kişinin sözlerinde, fiillerinde, insanlarla ilişkilerinde hatta harem bölgesinin bitki ve hayvanları hususunda daha dikkatli olması gerektiğinin altı çizilmiştir.⁷⁴

Bakara 197. âyetin hacla bağlantılı olan bir kısmı da "*Azık toplayın.*"⁷⁵ emridir. Zira hacca gidenlerin gerek yol için gerek ailesi için gerekli olan maddî imkânları hazırlaması gerekir. Diğer yandan bu âyet Yemenliler hakkında inmiştir. Onlar hac için geldiklerinde, biz Allah'a tevekkül ediyoruz, derlerdi. Yanlarına gerekli olan yiyecek, içecek, elbise gibi malzemeleri almazlar ve insanlara yük olurlardı. Onların bu davranışlarının yanlışlığı vurgulanırken hem hac için azık edinmeleri hem de ahiret azığı olan takva vurgusu yapılmaktadır.⁷⁶ Böylece haccın farz kılınmasından önce bir aşama olarak yanlış bir tutum ve davranış daha kaldırılmaktadır.

Yukarıdaki izahlar, hac henüz farz kılınmadan önce tadrîcilik bağlamında haccın alt yapısını oluşturan emir ve yasakların ortaya konulduğunu göstermektedir. Aynı şekilde yukarıdaki âyetin devamında gelen âyetler de yine hac farz kılınmadan önce inen ve yine haccın farziyetine bir ön aşama teşkil eden bazı hususlara dikkatleri çekmektedir. Bu âyetlerden: "*Rabbinizden bir lütf beklemenizde sizin için bir günah yoktur. Arafat'tan dalga dalga indiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin; O'nu, size gösterdiği şekilde zikredin; kuşkusuz siz bundan önce yolunu şaşırmışlardan idiniz.*"⁷⁷ âyeti ile "*Sonra insanların dalga dalga ilerlediği yerden siz de ilerleyin. Allah'tan başışlanmanızı dileyin. Kuşkusuz Allah çok*

⁶⁹ el-Bakara 2/197.

⁷⁰ Duman, *Beyânu'l-Hak (Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri)*, 3/9.

⁷¹ Nesî hakkında detaylı bilgi için bk. Neseî, *Medârikü't-tenzi'l*, 1/678-679; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/374-384; Mustafa Fayda, "Nesî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/578-579.

⁷² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/52.

⁷³ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'an* (İmadetü'l Bahsi'l İlmiyye, 2009), 4/34-37; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/164-165; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/130-131.

⁷⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/52-53; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/313.

⁷⁵ el-Bakara 2/197.

⁷⁶ Vâhidî, *Esbabü'n-nüzûl*, 32; Vâhidî, *el-Basît*, 4/42; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 2/411; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/53.

⁷⁷ el-Bakara 2/198.

*bağışlayandır, çok merhametlidir.*⁷⁸ âyeti iki hususu gündeme getirmektedir. Birinci olarak hac ayları aynı zamanda ticaretin de canlı olduğu zaman dilimleridir. Cahiliye döneminde ticaret yapılan bu mevsimde, İslam'ın gelmesiyle Müslümanlar ticaret yapmanın günah olduğu düşüncesine kapılmışlardır. Allah Teâlâ bu âyeti indirerek dinî vazifelere engel olmamak kaydıyla ticaret yapmanın veya Allah'ın (c.c.) herhangi bir lütfundan istemenin bir sakıncası olmadığını vurgulamıştır.⁷⁹ İkinci olarak ise “humus” diye isimlendirilen Kureyş, Kinane, Huzaa, Sakif, Benî Âmir ve Benî Nasr kabileleri kendilerini Ehlüllah veya Huddâm-ı Harem (Haremin Hizmetçileri) olarak görürlerdi. Bu kabileler hac yaparken hem batıl inançları hem de kendilerini diğer insanlardan üstün görmeleri sebebiyle Arafat'ta vakfe yapmazlar, Müzdelife vakfesiyle yetinirlerdi. İslam'ın gelmesiyle Arapların temelsiz tutum ve davranışlarının kaldırılması amacıyla bu âyet inmiş, böylece Arafat vakfesinin herkes için gerekliliği vurgulanırken diğer taraftan ismi zikredilen kabilelerin yanlış uygulamaları da eleştirilmiştir. Özellikle de cahiliye taassubu yerilerek İslam'ın kardeşlik ruhuna dikkatler çekilmiştir.⁸⁰

Diğer yandan Mina'da da Araplar bazı yanlış uygulamalarda bulunmaktaydılar. Haccın farz kılınmasından önceki bir aşamada yapılan bu yanlış aşağıdaki âyette şöyle dile getirilmektedir: *“Hacca mahsus ibadetlerinizi bitirdiğinizde de atalarınızı andığınız gibi, hatta daha canlı bir şekilde Allah'ı anın. Ama insanlardan öyleleri vardır ki, “Ey rabbimiz! Bize bu dünyada ver” diye dua ederler. Böyle bir kimsenin âhiretten hiç nasibi yoktur.*⁸¹

İslam'dan önce Araplar hac vazifelerini ifa edince Mina'da mescitle dağ arasında toplanırlar ve burada atalarıyla övünürlerdi. Onların kahramanlıklarını anlatır, ne kadar büyük ve değerli oldukları hususunda birbirleriyle yarışır, nutuk ve şiirlerle onları yâd ederlerdi. Bu âyetle Arapların yanlış uygulamaları kaldırılırken Müslümanlar Mina'da Allah Teâlâ'yı zikre davet edilmektedirler.⁸²

Neticede yukarıdan beri âyetlerin işaretiyle yapılan izahlar göstermektedir ki hac farz kılınmadan önce evlere arkadan girme, haccın vakti, cinsel ilişki, günaha sapsak, kavgaya tutuşmak ve hac için yol hazırlığı yapmak gibi hacla ilgili özellikle ihramlıyken yapılan bazı hususlar gündeme getirilmiştir. Bu meyanda birtakım yanlış âdetler ve uygulamalar kaldırılmış, yeni hükümler ortaya konulmuştur. Haccın farz kılınmasında tadrîciliğin göstergelerinden olan bu hususlar, dördüncü aşama olarak ifade ettiğimiz ihramlıyken yapılan hataların ilgası, doğruların ise inşası olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.5. Beşinci Aşama: Hacda Karşılaşılabilecek Bazı Problemler ve Çözüm Önerilerine Değinilmesi

Hacda karşılaşılabilecek bazı problemler ve çözüm önerilerinin ele alındığı aşağıdaki âyet Bakara Sûresi'nin 196. âyeti olup bu âyetin bulunduğu Bakara Sûresi, Medine'de hicretin birinci yılından itibaren inmeye başlamıştır.⁸³ Dolayısıyla hac henüz farz kılınmamıştır.

⁷⁸ el-Bakara 2/199.

⁷⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/165; Vâhidî, *Esbabü'n-nüzûl*, 33; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 5/322-324; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/54; Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 1/200; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 317.

⁸⁰ İbn Hişâm, *Sîretü'n-nebeviyye*, 1/199-200; Vâhidî, *Esbabü'n-nüzûl*, 29, 33; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 23, 55.

⁸¹ el-Bakara 2/200.

⁸² Vâhidî, *Esbabü'n-nüzûl*, 34; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/56; Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 1/202; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/318.

⁸³ Duman, *Beyânu'l-Hak (Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Strasına Göre Tefsiri)*, 3/9.

Âyette bildirilen hususlar ise haccın farzietinden önce ortaya konulan hükümlerdir. İlgili âyet şöyledir:

"*Haccı da umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer (düşman, hastalık ve benzer sebeplerle) engellenmiş olursanız artık size kolay gelen kurbanı gönderin. Bu kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. İçinizden her kim hastalanır veya başından rahatsız olur (da tıraş olmak zorunda kalır)sa fidye olarak ya oruç tutması ya sadaka vermesi ya da kurban kesmesi gerekir. Güvende olduğunuz zaman hacca kadar umreyle faydalanmak isteyen kimse, kolayına gelen kurbanı keser. Kurban bulamayan kimse üçü hacda, yedisi de döndüğünüz zaman (olmak üzere) tam on gün oruç tutar. Bu (durum), ailesi Mescid-i Haram civarında olmayanlar içindir. Allah'a karşı gelmekten sakının ve Allah'ın cezasının çetin olduğunu bilin.*"⁸⁴

Âyette birkaç mesele vardır. Hac ve umrenin tamamlanması yönündeki emir, ihsar, hedy kurbanı, tıraş, fidye, oruç gibi hususlar bu meseleleri teşkil etmektedir. Bu meseleleri açıklamadan önce âyetin nüzûl sebebine bakmak gerekmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve 2000 civarında sahabe 628 yılında umre için yola çıkmışlardır. Ancak Hudeybiye'ye geldiklerinde müşriklerce savaşa zorlanmışlar, engellenmişler ve niyetlendikleri umreyi tamamlayamamışlardır. Görünürde Müslümanların aleyhine olan Hudeybiye Anlaşması'nı imzalamışlardır. Bunun üzerine hicretin yedinci yılında bu umrenin kazasının yapılmasını emir buyuran bu âyet inmiştir. Müslümanlar, âyetin emrine ittiba ederek İslam tarihinde "umretü'l-kazâ" olarak bilinen kaza umrelerini 629 yılında yerine getirmişlerdir.⁸⁵ Dolayısıyla bu âyetler haccın farz kılındığı hicrî dokuzuncu yıldan önce hicrî yedinci yılda yapılan Hudeybiye Anlaşması'nın ardından nâzil olmuştur.

Yukarıdaki bilgilere dayanarak âyetin başındaki "*Haccı da umreyi de Allah için tamamlayın.*"⁸⁶ kısmından haccın farz kılındığı hükmünü çıkarmamak gerekir. Zira âyetin Hudeybiye'den sonra indiği bilgisi göz önünde bulundurulduğunda "*tamamlayın*" ifadesi ile Hz. Peygamber (s.a.v.) ve beraberindeki Müslümanların müşriklerce engellendikleri umreyi tamamlamalarının istendiği ortaya çıkmaktadır. Bu âyette umreyle beraber haccın da zikredilmesi ise haccın farz olduğuna değil bu münasebetle ilerde farz kılınacağına işaret etmek içindir.⁸⁷ Bu âyet, Kur'an'ın bir mucizesi olarak ve haccı, umrenin tamamlanması emrine birleştirmek yoluyla ilerde Müslümanların hac yapmaya da imkân bulacaklarını müjdelemektedir.⁸⁸

Âyette hacda karşılaşılabilecek problemler babında zikredilen bir diğer husus ise "*Eğer engellenmiş olursanız*"⁸⁹ kısmında ifade edilen ihsardır. İhsar ise hac veya umre maksadıyla yola çıkan kişinin yolda düşman tarafından veya hastalık gibi herhangi bir sebeple yola devamının engellenmesidir. Engellenen kişiye de mahsur denir.⁹⁰ Gerek umre gerekse

⁸⁴ el-Bakara 2/196.

⁸⁵ İbn Hişâm, *Sîretü'n-nebeviyye*, 3/308-309, 370; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/531; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 2/216; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 46; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/307.

⁸⁶ el-Bakara 2/196.

⁸⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/46; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/107; Bu âyet hakkındaki bazı değerlendirmeler için bk. Fidan, *Kur'an Dilinde Mekki ve Medeni Âyetlerin Bütünlüğü*, 216.

⁸⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 2/217.

⁸⁹ el-Bakara 2/196.

⁹⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 239; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 1/254; Konyalı Mehmed Vehbî, *Hulâsat'ül beyân*, 1/337; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 236; Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 300-301.

hac yolculuğunda karşılaşılabilecek problemlerden birisi olarak ihsar, bu âyette dile getirilmiştir. Zira âyetin nüzûl sebebinde de ifade edildiği üzere ihsar meselesi Hudeybiye’de gündeme gelmiş ve daha sonra bu âyetle çözüme kavuşturulmuştur.

Âyette, hac ve umrede problem olarak meydana gelme ihtimali olan ihsarla karşı karşıya kalındığında çözüm olarak ne yapmak gerektiği de izah edilmiştir. Bu durumda mahsur kalan kişinin Harem bölgesinde kesilmek üzere bir kurban göndermesi gerekir. Bu kurbanı hedy denir ki Mekke’nin fakirlerine hediye olarak gönderildiği için bu isimle ifade edilmiştir.⁹¹ Mahsur kalan kişinin çözüm olarak göndermesi gereken bu hedy kurbanı, âyetin “*artık size kolay gelen kurbanı gönderin*”⁹² kısmında zikredilmiştir.

Mahsur kalan kişinin, bu esnada ihramlı olduğu için, gönderdiği kurban kesilme mahalline varıncaya kadar ne yapması gerektiği de çözüme kavuşturulan meselelerden birisidir. Çünkü ihramlı kişinin ihramdan çıkabilmesi için önce kurban kesmesi gerekir. Dolayısıyla mahsur kalan kişi de bu hükme tabi olduğundan gönderdiği hedy kurbanı kesilinceye kadar ihramdan çıkmamalıdır. Âyetin “*Bu kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin.*”⁹³ kısmında bu husus dile getirilmiştir.⁹⁴

Hac veya umrede meydana gelmesi muhtemel bir mesele daha vardır ki, mahsur olan kişinin gönderdiği hedy kurbanı kesilme mahalline varmadan o kişide bir hastalık veya başında bir eza meydana gelecek olursa nasıl hareket edileceğidir. Âyetin “*İçinizden her kim hastalanır veya başından rahatsız olur (da tıraş olmak zorunda kalır)sa fidye olarak ya oruç tutması ya sadaka vermesi ya da kurban kesmesi gerekir.*”⁹⁵ kısmı da bu hususu açıklığa kavuşturmuştur. Rivayete göre Kâ’b b. Ucre, Hudeybiye’de başından rahatsızlanmış, bunu gören Hz. Peygamber (s.a.v.) başını tıraş etmesini, buna mukabil fidye olarak üç gün oruç tutmasını, eğer buna gücü yetmezse altı fakiri doyurmasını veya kurban kesmesini emretmiştir. Böylece hastalık ve başta meydana gelen bir rahatsızlık durumunda fidye vermek şartıyla ihramdan çıkılabileceğine müsaade edilmiştir.⁹⁶

Yukarıda ifade edilen hac ve umrede meydana gelmesi muhtemel meseleler ve bu meselelerin çözümleri açıklığa kavuşturulduktan sonra yine aynı âyette emniyet üzere hac ve umre yolculuğuna çıkanların ne yapacaklarına dair hükümler dile getirilmiştir. Bu durumda hac vaktine kadar umre yapmak isteyenlerin hacdan sonra kurban kesmeleri gerekir. Âyette işaret edilen husus haccın çeşitlerinden olan temettü haccıdır. Dolayısıyla temettü haccına niyetlenenler önce umrelerini yaparlar sonra umrenin ihramından çıkarlar daha sonra da vakti geldiğinde tekrar hac için ihrama girerler. Böylece temettü haccına niyetlenenlerin bu haclarının bir parçası olarak kurban kesmeleri gerekir. Âyette “*Güvende olduğunuz zaman*

⁹¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 839-840; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 1/159; Konyalı Mehmed Vehbî, *Hulâsat’ül beyân*, 1/337; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 190.

⁹² el-Bakara 2/196.

⁹³ el-Bakara 2/196.

⁹⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân* (İstanbul: Dâru’l-Fikir, 1917), 1/270; Konyalı Mehmed Vehbî, *Hulâsat’ül beyân*, 1/337.

⁹⁵ el-Bakara 2/196.

⁹⁶ Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/280-283; Vâhidî, *Esbabü’n-nüzûl*, 31-32; Konyalı Mehmed Vehbî, *Hulâsat’ül beyân*, 1/338-339.

hacca kadar umreyle faydalanmak isteyen kimse, kolayına gelen kurbanı keser."⁹⁷ şeklinde ifade edilen husus bu meseleyi açıklığa kavuşturmaktadır.⁹⁸

Hacca kurban kesmesi vacip olan kişinin ihramdan çıkması için kesmesi gereken bu kurbanı bulamaması durumunda ne yapması gerektiği de önemli bir husustur. Böyle bir durumda âyetin: "*Kurban bulamayan kimse üçü hacda, yedisi de döndüğünüz zaman (olmak üzere) tam on gün oruç tutar. Bu (durum), ailesi Mescid-i Haram civarında olmayanlar içindir.*" kısmında ifade edildiği üzere üç gün hacda yedi gün de memleketinde olmak üzere toplam on gün oruç tutulması gerekmektedir. Bu oruçla yükümlü olanlar ise Harem bölgesinin dışında yaşayan âfâkilerdir.⁹⁹

Yukarıdaki açıklamalar, haccın farz kılınması sürecinde beşinci aşama olan hacda karşılaşılabilecek meseleler ve bu meselelerin çözüm yolları hususunu ortaya koymaktadır. Bu problemler ve çözüm yollarından bahseden âyetin haccın farz kılınmasından önce indiği göz önünde bulundurulduğunda bu husus, hac ibadetinin meşrû kılınmasında tadrîcî metodunun uygulandığına delil teşkil etmektedir.

2.6. Altıncı Aşama: Haccın Farz Kılınması

Hac hicretin dokuzuncu yılında farz kılınmıştır. İslam'ın şartları içerisinde en son farz kılınan ibadet de hacdir. Hicretin dokuzuncu yılına gelindiğinde, zaman, zemin ve insanların zihin dünyası haccın farz kılınması için hazır olduğunda Allah Teâlâ haccı farz kılınmıştır. Aşağıdaki âyet haccın farz kılınmasının delilidir:

*"Onda apaçık deliller, Makam-ı İbrahim vardır. Oraya kim girerse güven içinde olur. Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilsin ki şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir."*¹⁰⁰

Özellikle: "*Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.*" ifadesi haccın farziyetinin delilidir. Dolayısıyla sağlığı elverişli olanlar, gidip dönünceye kadar kendisine ve ailesine yetecek miktarda parası olanlar ve yol güvenliği bulunanların hac ibadetini yerine getirmesi farz kılınmıştır. Zira bu âyet haccın farz olduğunu bildiren en kesin ifade olup haccın tadrîcî meşrû kılınışındaki son aşamadır.¹⁰¹ Hac farz kılınıldıktan sonra Hz. Peygamber de (s.a.v.): "*Ey insanlar! Hac size farz kılındı, haccedin.*"¹⁰² buyurmuştur.¹⁰³ Dolayısıyla hac, İslam'ın temel rukünlerinden birisi olarak şartlarını taşıyan

⁹⁷ el-Bakara 2/196.

⁹⁸ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/283-289; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/537-538; Konyalı Mehmed Vehbî, *Hulâsat'ül beyân*, 1/339-340.

⁹⁹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/293-295; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 2/399-404; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/538-540; Konyalı Mehmed Vehbî, *Hulâsat'ül beyân*, 1/340-341.

¹⁰⁰ Âl-i İmrân 3/97.

¹⁰¹ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 1/411; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 4/142-153; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 2/61-62; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/387; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/196; Muhammed Ali Sâbûnî, *Tefsîru âyâtî-l-ahkâmi mine'l-Kur'an* (Beyrut: Daru'l Kütübî'l İlmiyye, 2004), 1/294-295; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/304.

¹⁰² Müslim, "Hac" 412.

¹⁰³ İlgili âyet inince Hz. Peygamber (s.a.v.) diğer din mensuplarını toplamış ve onlara bu hadisi okumuştur. Müslümanlar iman ederken kafirler ise inkâr etmiştir. Değerlendirmeler için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/391; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 8/305.

mükellefler üzerine ömürde bir defa farz kılınmıştır. Bu farziyet nâs ve icmâ' ile sabit olmuştur.¹⁰⁴

Haccın farziyetinin delili olan bu âyetin inmesinden sonra hicretin dokuzuncu yılında ilk kabile hacca gönderilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu kabileye hac emiri olarak Hz. Ebûbekir'i (r.a.) görevlendirmiştir. Kendisi ise bu hacda Kâbe'yi çıplak tavaf eden müşriklerin de bulunma ihtimaline karşı ve nesî uygulamasıyla bozulan hac mevsiminin ertesi sene asıl zamanına denk gelmesi sebebiyle bir sonraki sene hicretin onuncu yılında hacca gitmiştir. Kafile yola çıkınca Tевbe Sûresi inmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) inen âyetleri insanlara tebliğ etmek üzere Hz. Ali'yi (r.a.) görevlendirmiştir. Yolda hac kafilesine yetişen Hz. Ali (r.a.) kabileyle birlikte Mekke'ye ulaşmıştır. Kurban Bayramı'nın birinci günü Akabe Cemresi'nde insanlara hitap etmiş ve sûrenin baş kısmından otuz veya kırk âyet okuduktan sonra özellikle müşriklerin artık Kâbe'ye yaklaşamayacakları, Kâbe'nin kesinlikle çıplak tavaf edilemeyeceği, inanmayanların asla cennete giremeyeceği ve verilen sözlerin kesinlikle yerine getirilmesi gerektiğini insanlara bildirmiştir.¹⁰⁵

Görüldüğü üzere hac ibadeti, çeşitli aşamalar neticesinde tederîcî bir metotla farz kılınmış, ilk hac kafilesi hicretin dokuzuncu yılında haccetmiş, Hz. Peygamber (s.a.v.) ise hicretin onuncu yılında ilk ve tek haccı olan veda haccını gerçekleştirmiştir. Neticede alışkanlıkları değiştirme, yanlış ve temelsiz örf ve âdetleri düzeltme, yeni birtakım emirleri yerleştirme gibi hususlarda insanların doğruyu bulma noktasında önemli bir yere sahip olan tederîcî metodunun hac ibadetine de uygulandığı ve haccın tederîcî bir şekilde meşrû kılındığı net bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Sonuç

İnsanların yanlış alışkanlıklarını, örf ve âdetlerini kökten bir çözümle hemen değiştirmeleri beklenemez. Onların bu alışkanlıklarından kurtulup doğruyu öğrenmeleri ve yaşamaları belli bir zaman sürecinde olacaktır. Bu sebeple Allah Teâlâ Kur'an'ı yirmi üç yıllık zaman zarfında tederîcî bir şekilde indirmiştir.

Tederîcî bir şekilde indirilen Kur'an'a bakıldığında içerdiği birtakım emir ve yasaklar hususunda da tederîcî metodunun uygulandığı görülmüştür. Namaz ibadetinin yerleştirilmesi, savaşın emredilmesi, içki, kumar ve faizin kaldırılması gibi hususlar tederîcî metotla düzenlenmiştir. Tederîcî metotla meşrû kılındığını düşündüğümüz hususlardan birisi de haccın farz kılınmasıdır.

Araştırmada, haccın hicretin dokuzuncu yılında farz kılındığı da göz önünde bulundurularak bu tarihten önce gerek Mekke gerekse Medine'de inen ve Kâbe, hac, Safa, Merve, sa'y, tavaf gibi hususlardan bahseden âyetlere bakıldığında, hac ibadetinin meşrû kılınmasında tederîcî metodunun uygulandığı neticesine ulaşılmıştır.

Çalışmada, âyetler ışığında haccın altı aşamada tederîcî bir şekilde farz kılındığı sonucuna varılmıştır. Görecelik arz eden bu aşamalara göre hacla ilgili genel hükümler konulmuş, tavaf esnasında yapılan bazı yanlışlara dikkatler çekilmiş, Safa ve Merve arasındaki sa'y netleştirilmiş, ihramlıyken yapılan bazı yanlışlar düzeltilmiş, hacda

¹⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/37; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 4/142; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 2/81; Nesefî, *Medârikü't-tenzi'l*, 1/277.

¹⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/243-244; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/523; Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 3/1226; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/716-717.

karşılaşılabilecek bazı problemler gündeme getirilerek çözüm yolları gösterilmiş ve son aşama olarak da hac farz kılınmıştır.

Makalede hac ibadetinin meşrû kılınmasında tadrîc metodunun uygulandığı ortaya konulmuş, bu husus sûre ve âyetlerin nüzûl sırası dikkate alınarak delillendirilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. 16 Cilt. Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 1994.
- Arslan, Yahya. "Ahkâm Âyetlerinin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Nüzûl Sebeplerinin Önemi". *Şarkiyat* 15/1 (2023), 284-302.
- Atmaca, Gökhan. "Toplumsal Hazırbulunuşluk ve Kur'an'ın Toplum İnşası". *Toplum Bilimleri Dergisi* 8/15 (2014), 233-248.
- Bakkal, Ali. "Zina Cezası ile İlgili Nasların Tedricilik Açısından Değerlendirilmesi". *Tebliğler Kitabı I*. 1/382-399. Antalya: Lale Yayıncılık, 2017.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Meâlimü't-tenzîl*. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi't Tûrâsi'l-Arabi, 1999.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't Tûrâsi'l-Arabi, 1997.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. 9 Cilt. Dimeşk: Dâru Tavgi'n Necât, 2001.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. 3 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Fikr, 1917.
- Çalışkan, Muhammed Selman. "Bir Ulûmu'l-Kur'ân Konusu Olarak Nüzûlün Hükmün Sonrasına Kılması". *İlahiyat Fakültesi dergisi* 23/2 (2018), 115-141.
- Çelik, Ercan. *Çocuk Suç ve Din İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1. Basım, 2023.
- Çelik, Ömer. *Hakk'ın Dâveti Kur'ân-ı Kerîm Meâli ve Tefsiri*. 5 Cilt. İstanbul: Erkam Yayınları, 2020.
- Demirci, Muhsin. "Kur'ân'ın Nüzûl Sürecinde Tedricilik". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 16 (2002), 175-198.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, 6. Basım, 2017.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV, 50. Basım, 2016.
- Duman, M. Zeki. *Beyânu'l-Hak (Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri)*. 3 Cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 2006.

- Ebüs-suûd Efendi, Muhammed. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabi, ts.
- Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahrü'l-muhît*. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 1999.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 6. Basım, 2016.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luga*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rifeh, 1. Basım, 2001.
- Fahredden er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1999.
- Fayda, Mustafa. "Nesî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/578-579. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Fidan, Ayşenur. *Kur'ân Dilinde Mekkî ve Medenî Âyetlerin Bütünlüğü*. ed. Sevim Gelgeç. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Gözeler, Esra. "Surelerin Mekkîliği ve Medenîliği: 22/el-Hacc Suresi Örneği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/1 (2017), 69-108.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân. *Kitâbü'l-ayn*. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2. Basım, 2005.
- Hamo, Mahmut Muhammed. *Mekkey-i Mükerrime Tarihi ve Önemli Yerleri*. çev. Mustafa Nalbat - İbrahim Özcan. Mekke, 2010.
- Hocaoğlu, Mustafa. "Teşride Tedricilik Konusuna Farklı Bir Yaklaşım". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2018), 266-286.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru Tunusiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdirrahmân b. Galib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l Kütübî'l İlmiyye, 2002.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *Sîretü'n-nebeviyye*. 4 Cilt. Kahire: el-Kütübü'l Mısriyye, 1936.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. 8 Cilt. Daru Tayyibe, 2. Basım, 1999.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem el-Mısri. *Lisanu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru Sâdır, 3. Basım, 1993.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1. Basım, 2001.

- İsfahânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'an*. Dımeşk: Daru'l Kalem, 1991.
- Karagöz, İsmail vd. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: DİB Yayınları, 7. Basım, 2017.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2007.
- Konyalı Mehmed Vehbî. *Hulâsat'ül beyân fi tefsîr'il Kur'an*. 16 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *el-Hidâye Şerhü'l-Bidâyetü'l-Mübtedî*. 8 Cilt. Pakistan: Mektebetü'l-Büsrâ, 2014.
- Mahallî, Celâleddin - Süyûtî, Celâleddin. *Tefsîrül-Celâleyn*. Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2016.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mukâtil b. Süleymân, Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't Tûras, 2002.
- Mustafa, İbrahim vd. *el-Mu'cemü'l-vasît*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Medârikü't-tenzi'l-ve hakâiku't-te'vil*. 3 Cilt. Beyrut: Dar İbn Katheer, 7. Basım, 2017.
- Okumuş, Mesut. "Kur'an'ın Tedrici Nüzûl Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine". *Eskiyesi* 27 (2013), 7-21.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-jîl, 2. Basım, 1979.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Tefsîru âyâti-l-ahkâmi mine'l-Kur'an*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 2004.
- Saka, Şevki. "İnsanı Aydınlatmada Tedrici Metodun Önemi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2001), 59-76.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Bahrü'l-ulûm*. 3 Cilt, ts.
- Seyyid Kutub. *Fî Zilâli'l-Kur'an*. 6 Cilt. Kahire: Dâruş-şürûk, 32. Basım, 2003.

- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsir bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî ulûmi'l Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'n Nedveti'l Cedide, 1951.
- Şaraldı, Mustafa Yücel. "Nass-Olgü Diyalektiği Bağlamında Tedrîcîlik ve Tencîm". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2023), 11-35.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. 6 Cilt. Dîmeşk: Daru İbni Kesir, 1993.
- Şimşek, M. Sait. *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Muessesetü'r-Risale, 1. Basım, 2000.
- Türcan, Talip. "Tedrîc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/265-267. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ünal, Necdet. "Kur'an'ın İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma". *Kelam Araştırmaları* 9/2 (2011), 149-182.
- Vâhidî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Esbabü'n-nüzûl*. Beyrut: Daru-l Kütübî'l İlmiye, 1986.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'ân*. 25 Cilt. İmadetü'l Bahsi'l İlmiye, 2009.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Beyrut: Daru'l Kalem, 1994.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, ts.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kitabi'l Arabî, 3. Basım, 1986.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1957.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Matbaatü İsa el-Babî'l Halebi, 3. Basım, ts.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Yahya ARSLAN

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that received not external funding support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declares that he have no competing interest.